

MPSC

राज्यसेवा पूर्व एवं मुख्य परीक्षा

महाराष्ट्र लोक सेवा आयोग

सामान्य अध्ययन

पेपर I – भाग – 1

प्राचीन आणि मध्ययुगीन भारताचा
इतिहास

Maharashtra - PSC

प्राचीन आणि मध्ययुगीन भारताचा इतिहास

क्र.सं.	अध्याय	पृष्ठ सं.
1.	भारतीय प्राचीन इतिहासाचे स्त्रोत	1
2.	पाषाण युग	5
3.	ताम्रपाषाण युग	9
4.	सिंधु घाटी सभ्यता	13
5.	वैदिक युग	21
6.	जैन धर्म आणि बौद्ध धर्म	29
7.	महाजनपदे	43
8.	मौर्य साम्राज्य	48
9.	उत्तर- मौर्य कालावधी	58
10.	संगम युग	64
11.	गुप्त युग	70
12.	दख्खनमधील वाकाटक	77
13.	गुप्तां- नंतरचा कालावधी	78
14.	प्रारंभिक मध्ययुगीन भारत (750-1200)	85
15.	चोल साम्राज्य	98
16.	संघर्षाचा कालावधी	107
17.	अरब आक्रमण	113
18.	दिल्लीची सुलतानशाही	117
19.	विजयनगर आणि बहामनी साम्राज्य	127
20.	मुघल साम्राज्य	138
21.	मराठा साम्राज्य आणि इतर प्रादेशिक राज्ये	154
22.	मध्ययुगीन काळातील धार्मिक चळवळी	167

प्रिय विद्यार्थी, टॉपर्सनोट्स चुनने के लिए धन्यवाद।

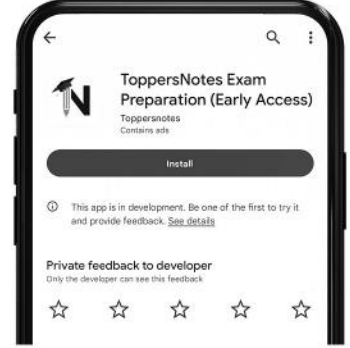
नोट्स में दिए गए QR कोड्स को स्कैन करने लिए टॉपर्स नोट्स ऐप डाउनलोड करें।
ऐप डाउनलोड करने के लिए दिशा निर्देश देखें :-

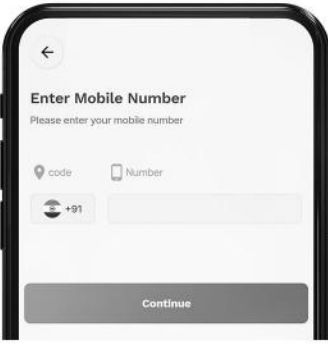
ऐप इनस्टॉल करने के लिए आप अपने मोबाइल फ़ोन के कैमरा से या गूगल लेंस से QR स्कैन करें।

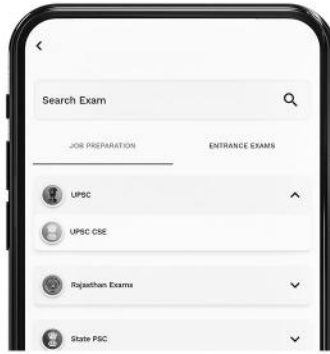
टॉपर्सनोट्स
एग्जाम प्रिपरेशन ऐप

टॉपर्सनोट्स ऐप डाउनलोड करें गूगल प्ले स्टोर से।

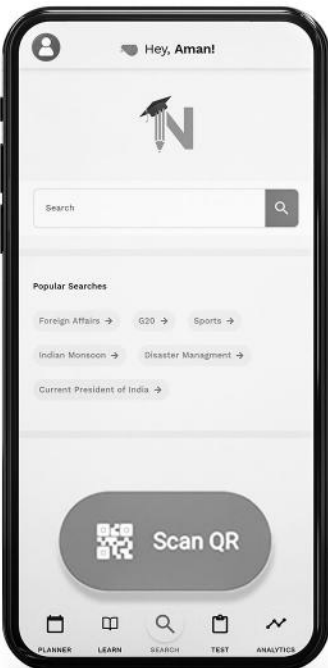
लॉग इन करने के लिए अपना मोबाइल नंबर दर्ज करें।

अपनी परीक्षा श्रेणी चुनें।

सर्च बटन पर क्लिक करें।

SCAN QR पर क्लिक करें।

किताब के QR कोड को स्कैन करें।

• सोल्युशन वीडियो
• डाउट वीडियो
• कॉन्सेप्ट वीडियो

• अतिरिक्त पाठ्य-सामग्री

• विषयवार अभ्यास
• कमजोर टॉपिक विश्लेषण

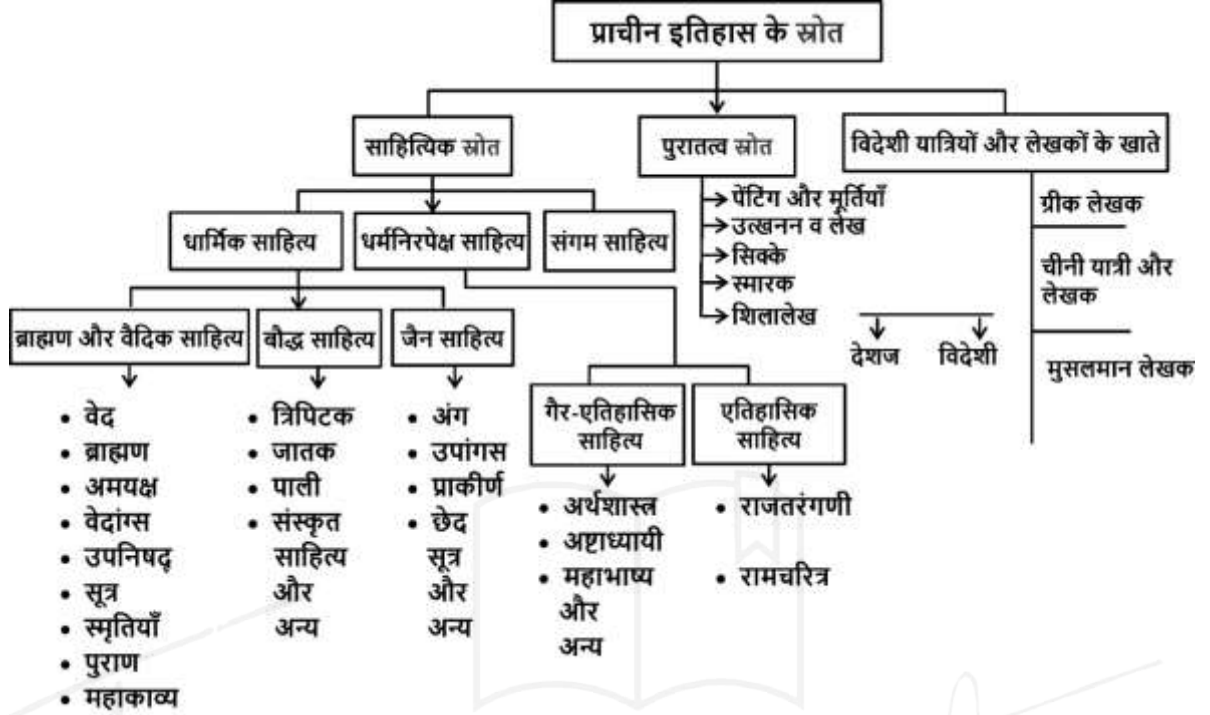

• रैंक प्रेडिक्टर
• टेस्ट प्रैक्टिस

किसी भी तकनीकी सहायता के लिए
hello@toppersnotes.com पर मेल करें
या [766 56 41 122](tel:7665641122) पर whatsapp करें।

1 CHAPTER

भारतीय प्राचीन इतिहासाचे स्त्रोत

पुरातत्व स्रोत

- अंकशास्त्र - नाण्यांचा अभ्यास.
- एपिग्राफी - शिलालेखांचा अभ्यास.
- पुरातत्व = ' आर्कीओस व लॉजिया (आर्कीओस = प्राचीन आणि लॉजिया = ज्ञान).

1. शिलालेख/ अग्रलेख/ शिलालेख

- सर्वात जुने शिलालेख - सम्राट अशोक - मुख्यतः ब्राह्मी लिपीत.
- इतर शिलालेख

नाव	आढळले	बद्दल
नागनिकाचा शिलालेख	नाणेघाट, महाराष्ट्र	सातवाहन राजा सातकर्णी । ची कामे
नाशिक शिलालेख	नाशिक लेणी, महाराष्ट्र	गौतमीपुत्र सातकर्णी
प्रयाग प्रशस्ती / अलाहाबाद स्तंभ	अलाहाबाद, उत्तर प्रदेश	समुद्रगुप्त ; हरिसेना यांनी संस्कृतमध्ये लिहिले
ऐहोळ शिलालेख	कर्नाटक	रविकीर्ती यांनी बदामीचा चालुक्य राजा पुलकेशीन दुसरा याच्याविषयी
हाथीगुंफा शिलालेख	उदयगिरी ओडिशा	राजा खारवेला बद्दल

2. तांबे-तबके

- 'जमीन अनुदान' साठी खोदलेले आणि अनुदान देणाऱ्याला दिले जाते.
- तांब्याच्या 3 तबके, तांब्याच्या गाठीद्वारे एकमेकांशी बांधल्या जातात.
- वरचे आणि शेवटचे भाग कोरलेले नाहीत कारण ते कालांतराने अस्पष्ट होऊ शकतात.
- त्या काळातील सामाजिक-आर्थिक स्थितीची माहिती देते.
- उदा. सोहगौरा - ताम्रपट आम्हाला गंभीर दुष्काळ आणि अन्नटंचाईच्या समस्येला तोंड देण्यासाठी अधिकाऱ्यांनी केलेल्या उपाययोजनांबद्दल माहिती देते.

3. नाणी

- व्यापार आणि व्यावसायिक क्रियाकलाप आणि आर्थिक आणि तांत्रिक विकासाबद्दल माहिती देते
- उल्लेख केलेल्या तारखांनी आम्हाला राजांच्या कालक्रमाबद्दल जाणून घेण्यास मदत केली .
- भारतातील पहिले नाणे - 'पंचमार्क केलेले नाणे' पंचिंग पद्धतीने बनवले.
- शक्यतो कोणत्याही शासकाने नव्हे तर व्यापारी संघाने सादर केले .
- नाण्यांमधील शुद्धतेचे गुणोत्तर आर्थिक स्थितीचा अर्थ स्पष्ट करते.

- शासक आणि त्याचा काळ.
- पहिले सोन्याचे नाणे - इंडो-ग्रीकांचे.
- कुशाणांनी जारी केलेली शुद्ध सोन्याची नाणी .
- जास्तीत जास्त संख्या पण अशुद्ध सोन्याची नाणी - गुप्त

4. स्मारके/स्मारक

- तांत्रिक कौशल्ये, राहणीमान, आर्थिक स्थिती आणि त्या काळातील वास्तुशैलीचा अभ्यास अर्थ लावण्यास मदत करतो.
- शासक किंवा राजवंशाच्या समृद्धीचे चित्रण करते.
- 3 प्रमुख शैली:
 - उत्तरेकडील नगर शैली.
 - दक्षिणेतील द्रविड शैली.
 - वेसारा शैली.

5. शिल्पकला

- हडप्पा शिल्प- दगड, स्टीटाईट, माती, टेराकोटा, चुना, कांस्य, हस्तिदंत, लाकूड इत्यादीपासून बनविलेले - वापर-मूर्ती, चिन्ह, खेळणी, मनोरंजन.
- कांस्य पुतळे (हडप्पा सभ्यता) आणि खेळणी (दियामाबाद).
- मौर्य शिल्पे - दिदारगंजची यक्षी - समकालीन संपन्नता आणि लोकांची सौंदर्यबोध .
- कनिष्कचा पुतळा - राजाचा विदेशी मूळ आणि विदेशी शैलीचा पोशाख, जसे की, उच्च बूट, अंगावरील कपड्यावर घालायचा उबदार कोट इ.

6. चित्रे

- चित्रांची सर्वात जुनी उदाहरणे - भीमबेटका (मध्य प्रदेश) - मेसोलिथिक गुहा-रहिवाशांनी आसपासच्या निसर्गातील रंग आणि साधनांचा वापर करून रेखाटलेली.
- अजिंठा चित्रे- धार्मिक विचारधारा, अध्यात्मिक शांतता, अलंकार, वेशभूषा, परदेशी पाहुणे इत्यादींची माहिती.
- चोल पेंटिंग्ज- चोल राजवटीची 'दैवी राजेशाही' संकल्पना प्रदर्शित करते.

7. पुरातत्व अवशेष

(i) मातीची भांडी:

- प्रोटोहिस्ट्री पासून सुरुवातीच्या मध्ययुगीन कालावधीपर्यंत आधारभूत उपकरणे .
- वाट्या, ताट, भांडी इत्यादी विविध वस्तूंनी बनलेली .
- संबंधित संस्कृती, आकार, फॅब्रिक्स, पृष्ठभाग-उपचार (फॅब्रिक, रंग, डिझाइन, पेंटिंग), मातीची भांडी बनविण्याचे तंत्र इ. नुसार भिन्नता .
- विशिष्ट मातीची भांडी-प्रकार विशिष्ट संस्कृती/कालावधीसाठी नियुक्त केला जातो.

(ii) मणी

- दगड, अर्ध-मौल्यवान खडे (जसे अगोट, चाल्सेडनी, क्रिस्टल, नीलमणी, लॅपिस-लाझुली), काच, सोने, तांबे यांसारखे धातू; टेरा कोटा, हस्तिदंत, कवच इ.
- गोल, चौकोनी, दंडगोलाकार, बॅरल-आकार इत्यादी विविध आकार .
- विशिष्ट कालावधीचा तांत्रिक विकास आणि सौंदर्याचा अर्थ जाणून घेण्यासाठी स्त्रोत म्हणून वापरला जाऊ शकतो .

(iii) जीवजंतू अवशेष/हाडे

- उत्खननात मोठ्या प्रमाणात हाडे किंवा जीवजंतूचे अवशेष आढळतात.
- त्या विशिष्ट स्थानाच्या आजूबाजूच्या ऐतिहासिक पर्यावरण किंवा परिसंस्थेवर प्रकाश टाकते. संबंधित लोकांच्या आहाराच्या सवयी समजण्यास मदत होते.

(iv) फुलांचे अवशेष

- ऐतिहासिक पर्यावरणशास्त्र आणि संबंधित लोकांच्या आहाराच्या सवयींची माहिती देते.

साहित्यिक स्रोत

1. धार्मिक स्रोत

- मूळ स्त्रोत: वैदिक ग्रंथ, सूत्रे, स्मृती, पुराणे आणि महाकाव्ये यासारखे ब्राह्मण ग्रंथ .

वैदिक ग्रंथ	<ul style="list-style-type: none"> • ऋग्वेद - सर्वात जुना - आपल्याला ऋग्वेदिक समाजाची कल्पना देतो • यजुर्वेद आणि अथर्ववेद - नंतरच्या वैदिक काळातील समाजाची माहिती . • 900 वर्षांचा इतिहास (1500बी.सी. -600बी.सी.). • आर्यांचा उगम , त्यांची राजकीय रचना, समाज, आर्थिक घडामोडी, धार्मिक दृष्टीकोन, संस्कृती इत्यादींची माहिती देते..
सूत्रे	<ul style="list-style-type: none"> • धाग्यात मोत्यासारखे सुंदर ठेवलेले शब्द किंवा भजन. • वैदिक काळाची माहिती देतो. • सहा भाग: शिक्षा, व्याकरण, छंदा , कल्प , निरुक्त आणि ज्योतिष
उपवेद	<ul style="list-style-type: none"> • आयुर्वेद- वैद्यकीय शास्त्राशी संबंधित - ऋग्वेदाचा उपवेद. • गंधर्व वेद - संगीताशी संबंधित - सामवेदाचा उपवेद. • धनूर वेद - युद्धकौशल्य , शस्त्रे आणि दारूगोळा यांच्याशी संबंधित - यजुर्वेदातील उपवेद. • शिल्प वेद - कला शिल्प आणि स्थापत्यकलेशी संबंधित - अथर्ववेदाचा उपवेद .

स्मृती ग्रंथ	<ul style="list-style-type: none"> मनुस्मृती - सर्वात जुनी स्मृती मजकूर (200 बी.सी.- 200ए.डी.). याज्ञवल्क्य स्मृती - 100ए.डी. ते 300ए.डी. दरम्यान संकलित. नारद स्मृती (300ए.डी.-400ए.डी.) आणि पराशर स्मृती (300ए.डी.-500ए.डी.) - गुप्तांच्या सामाजिक आणि धार्मिक परिस्थिती.
पुराण	<ul style="list-style-type: none"> संकलित ; 18 संख्येने. मार्कंडेय पुराण, वायु पुराण, ब्रह्म पुराण, विष्णु पुराण, भागवत पुराण आणि मत्स्य पुराण - प्राचीन पुराण. मत्स्य , वायु आणि विष्णू पुराणातील प्राचीन भारतीय राजवंशांची माहिती . महाभारताच्या युद्धानंतर राज्य करणाऱ्या राजवंशांचे फक्त उपलब्ध स्त्रोत . वेगवेगळ्या राजवंशांची कालगणना आणि त्यांची पदानुक्रमे प्रदान करते.
महाकाव्ये	<ul style="list-style-type: none"> ब्राह्मण ग्रंथांचा एक भाग सर्वात महत्वाचे - महाभारत आणि रामायण. रामायण - वाल्मीकी लिखित - मौर्योत्तर काळ. महाभारत - वेद व्यास लिखित - गुप्त काळात पूर्ण झाले - सुरुवातीला जय संहिता/भारत असे नाव दिले गेले
बौद्ध साहित्य	<ul style="list-style-type: none"> पिटक - सर्वात जुने बौद्ध ग्रंथ. भगवान बुद्धांच्या निर्वाणानंतर संकलित. 3 प्रकार : <ul style="list-style-type: none"> सुत्त पिटक - धार्मिक विचारधारा आणि बुद्धांच्या म्हणींचा समावेश आहे . विनया पिटक - बौद्ध संघाच्या कायद्यांचा आग्रह धरतो . अभिधम्म पिटक - बौद्ध तत्त्वज्ञानाचा समावेश आहे . जातक कथा - भगवान बुद्धांच्या मागील जन्मांचे किस्से मिलिंदापन्हो - बौद्ध मजकूर - आम्हाला ग्रीक शासक मिनांदर आणि बौद्ध संत नागसेना यांच्यातील तात्विक संवादाची माहिती देतो . दिव्यवादन - चौथे शतक इसवी सन - वेगवेगळ्या राज्यकर्त्यांची माहिती. आर्यमंजूश्रीमुलकल्प - गुप्त साम्राज्याच्या विविध शासकांची बौद्ध दृष्टीकोनातून माहिती. अंगुतारनिकाय - सोळा महाजनपदांची नावे देतो .
सिंहली मजकूर	<ul style="list-style-type: none"> दीपवंश आणि महावंश - बौद्ध ग्रंथांचा समावेश आहे. दिपवंश - चौथे शतक इ.स महावंश - पाचवे शतक इ.स त्यावेळच्या सामाजिक व सांस्कृतिक जीवनाची माहिती देते. आणि परदेशातील सांस्कृतिक संबंधांची माहिती देते..
जैन ग्रंथ	<ul style="list-style-type: none"> मुख्य ग्रंथ- आगमा ग्रंथ (संख्येने एकूण 12) आचारंगसूत्र - आगमाचा भाग - महावीरांच्या शिकवणीवर आधारित आणि जैन संतांच्या आचरणाबद्दल बोलतो. व्याख्यप्रजापती उर्फ भगवती सूत्र - महावीरांचे जीवन. नयधम्मकहा - भगवान महावीरांच्या शिकवणीचे संकलन. भगवती सूत्र - 16 महाजनपदांची माहिती . भद्रबाहू चरित - जैन आचार्य भद्रबाहू आणि चंद्रगुप्त मौर्य यांच्या जीवनावर प्रकाश टाकतो . परिशिष्टपर्वण - सर्वात महत्वाचा जैन ग्रंथ - यांनी लिहिलेला हेमचंद्र इ . बाराव्या शतकात

2. अधार्मिक ग्रंथ

- समाजाच्या जवळपास सर्व पैलूवर प्रकाश टाकते. अष्टाध्यायी - पाणिनी द्वारे - भारतातील सर्वात जुने व्याकरण/साहित्य - मौर्यपूर्व काळातील राजकीय, सामाजिक आणि धार्मिक स्थितीबद्दल माहिती .
- मुद्राराक्षस - विशाखदत्त यांनी - मौर्य काळातील माहिती

- अर्थशास्त्र - कौटिल्य / विष्णुगुप्त / चाणक्य - 15 भागांमध्ये विभागलेले - भारतीय राजकीय व्यवस्थेची माहिती , मौर्य युगाची स्थिती .
- पतंजली आणि मालविकाग्निमित्रमचे महाभाष्य कालिदासाने - ' शुंगा राजवंश' बद्दल माहिती.
- वात्स्यायनाचे कामसूत्र - सामाजिक जीवन, शारीरिक संबंध, कौटुंबिक जीवन इत्यादींची माहिती.

- शूद्रकाचे ' मृच्छकटिकम् ' _ आणि दंडिन लिखित ' दशकुमारचरिता ' - त्या काळातील सामाजिक जीवनाची माहिती.

3. संगम साहित्य

- प्राचीन दक्षिण भारतीय साहित्य
- डेल्टाईक तमिळनाडूमध्ये राहणाऱ्या लोकांच्या सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय जीवनाची माहिती .

अगत्तियम	अगस्त्य	अक्षरांच्या व्याकरणावर एक काम
टोलकप्पियम (तमिळ व्याकरण)	टोलकप्प्यार	व्याकरण आणि कविता वर एक ग्रंथ
एट्टुटोगाई (8 काव्यसंग्रह)	- -	मेल्लन्नक्कू एकत्रित रूप.
पट्टू पट्टू (10 कविता)	- -	मेल्लन्नक्कू एकत्रित रूप.
पटिनेन्किलाकनक्कू (18 किरकोळ काम)	- -	एक उपदेशात्मक कार्य.
कुरल (मुप्पल)	तिरुवल्लुवर	राजकारण, नैतिकता, सामाजिक नियमांवरील एक ग्रंथ.
सिलप्पादिकरम	आयअँगो आदिगळ	कोवलनची प्रेमकथा स्माधवी
मनिमेकलाय	सीतालाई सत्तानार	मणिमेकलाईचे साहस
शिवगा सिंदमणी	तिरुत्तकदेवर	एक संस्कृत ग्रंथ
भरतम्	पेरुडेवानर	शेवटचे महाकाव्य
पत्तिरुपदलम (व्याकरण)	अगस्त्यांचे 12 शिष्य	पुरम साहित्यावरील व्याकरणात्मक कार्य
कक्कीपदिनीम (प्रसोडी)	- -	प्रसोडी वर एक काम

4. परदेशी खाती

- प्रवाश्यांच्या लेखनाचा समावेश आहे .

हेरोडोटस	<ul style="list-style-type: none"> • जगातील पहिला इतिहासकार मानला जातो . • पर्शियन लोकांच्या बाजूने लढणाऱ्या भारतीय सैनिकांचा उल्लेख केला.
----------	--

मेगास्थेनिस	<ul style="list-style-type: none"> • सेल्यूकस निकेटरचा राजदूत, चंद्रगुप्त मौर्यच्या दरबारात तैनात . • काम - इंडिका - पाटलीपुत्राच्या मांडणीचे वर्णन करते • समाज रचना, जातिव्यवस्था, जातिसंबंध इ. वर उल्लेख केला आहे. • मूळ इंडिका हरवली.
एरिथ्रीयन समुद्राचा पेरिप्लस	<ul style="list-style-type: none"> • इजिप्तच्या किनाऱ्यावरील मच्छिमारांने लिहिलेले असावे असे मानले जाते. • सुरुवातीच्या ऐतिहासिक काळात इंडो-रोमन व्यापारावर निष्पक्ष आणि वस्तुनिष्ठ माहिती देते . • भारताच्या किनारपट्टीवरील बंदरे, भारतातील व्यापार केंद्रे , व्यापार-मार्ग- व्यापार केंद्रे आणि बंदरे यांना जोडणारे, केंद्रांमधील अंतर , वस्तू-व्यापार, व्यापाराचे वार्षिक प्रमाण, जहाजांचे प्रकार इत्यादींची माहिती देते.
फाहियान (फा झियान)	<ul style="list-style-type: none"> • गुप्तांच्या काळात भारताला भेट दिली. • बौद्ध भिक्षू ; देवभूमीचे ज्ञान मिळवण्यासाठी भारताला भेट दिली (म्हणजे, भारत) आणि बौद्ध तीर्थक्षेत्रांना भेट दिली.
ह्युएन-त्सियांग (झुआन झांग)	<ul style="list-style-type: none"> • हर्षवर्धनच्या कारकिर्दीत भारताला भेट दिली . • बौद्ध तीर्थक्षेत्रांना भेट दिली आणि नालंदा विद्यापीठात मुक्काम केला. • बौद्ध धर्माचा अभ्यास केला, मूळ बौद्ध कामे वाचली, हस्तलिखिते आणि स्मृतिचिन्ह गोळा केले, प्रती तयार केल्या आणि हर्षाच्या संमेलनात हजर राहिले. • चीनमध्ये, त्यांनी 'सी-यू-की' (वेस्टर्न रीजन्सवरील ग्रेट टॅंग रेकॉर्ड्स) लिहिले - त्यांनी भारतात काय पाहिले याचे स्पष्ट वर्णन दिले आहे. • राजांची विशेषतः हर्ष आणि त्याची औदार्य, भारतातील विविध प्रदेशातील लोक आणि चालीरीती, जीवनशैली इत्यादींची माहिती देते .

- प्रागैतिहासिक कालखंड- लिखित पुरावा नाही.
- मुख्य स्त्रोत - पुरातत्व उत्खनन.
- पल्लवरम हँडॅक्स - भारतातील पहिले पॅलेओलिथिक साधन - रॉबर्ट ब्रूस फूट (1863 एडी) यांनी शोधले - तसेच दक्षिण भारतात मोठ्या संख्येने पूर्व-ऐतिहासिक स्थळांचा शोध लावला.
- भूवैज्ञानिक युग, दगडी अवजारांचे प्रकार आणि तंत्रज्ञान आणि निर्वाह आधार यावर आधारित, भारतीय पाषाण युगाची विभागणी केली आहे -
 1. पुरापाषाण युग (जुना पाषाण युग): कालावधी - 500,000 - 10,000 बी.सी.इ.
 2. मेसोलिथिक युग (उशीरा पाषाण युग) : कालावधी - 10,000 - 6000 बी.सी.इ.
 3. निओलिथिक युग (नवीन पाषाण युग) : कालावधी - 6000 - 1000 बी.सी.इ.

पुरातन पाषाण युग (जुना पाषाण युग)

- प्रागैतिहासिक काळातील पहिला लिखित पुरावा
- पॅलेओस (जुना) + लिथोस (दगड) = पुरापाषाण (जुने दगड युग)
- प्लेस्टोसीन कालावधी किंवा हिमयुगात विकसित .
- "पॅलेओलिथिक" हा शब्द जॉन लुबबॉकने 1885 मध्ये तयार केला होता.
- क्वार्टझाइटपासून बनवलेली दगडी हत्यारे म्हणून पुरुषांना भारतात 'क्वार्टझाइट' पुरुष म्हटले जात असे .
- भारतात , या काळातील लोक 'नेग्रिटो' वंशाचे होते आणि ते मोकळ्या हवेत, नदीच्या खोऱ्यात, गुहा आणि खडकांच्या आश्रयस्थानात राहत होते.
- ते अन्न गोळा करणारे आणि शिकारी होते.
- घर, मातीची भांडी, शेतीचे ज्ञान नाही.
- नंतरच्या टप्प्यात त्यांना आगीचे महत्त्व समजले.
- वरच्या पॅलेओलिथिक युगात, चित्रांच्या स्वरूपात कलेचा पुरावा आहे .
- मानवांनी हाताची कुऱ्हाड, लहान विमाने , ब्लेड, ब्रुइन आणि स्क्रॅपर यांसारखे पॉलिश न केलेले, खडबडीत दगड वापरले.
- मूलभूत सामाजिक रचना- संघटन समुदायावर आधारित (<100 लोकांनी एक लहान समुदाय तयार केला).
- भटके विमुक्त लोक , रीतिरिवाज, सामाजिक शिष्टाचार आणि नियमांनी बांधलेले

- लोक वापरत असलेल्या दगडी अवजारांचे स्वरूप आणि हवामानातील बदलाच्या स्वरूपानुसार, भारतातील पॅलेओलिथिक युग तीन टप्प्यात विभागले गेले आहे:
 - लोअर/ प्रारंभिक पॅलेओलिथिक युग : 100,000 बीसी पर्यंत
 - मध्य पुरापाषाण युग: 100,000 BC - 40,000 बीसी
 - अप्पर पॅलेओलिथिक युग: 40,000 BC - 10,000 बीसी

लोअर पॅलेओलिथिक एज (प्रारंभिक पॅलेओलिथिक युग)

- वैशिष्ट्ये:
 - जास्तीत जास्त कालावधी व्यापतो (संपूर्ण लोअर प्लाइस्टोसीन आणि मध्य प्लेस्टोसीन युगाचा मोठा भाग व्यापतो).
 - नदीच्या खोऱ्या आणि टेकड्या तयार झाल्या .
 - सुरुवातीच्या लोकांनी पाणीपुरवठ्याजवळ राहणे पसंत केले , कारण दगडी अवजारे प्रामुख्याने नदीच्या खोऱ्यात किंवा त्यालगत आढळतात.
 - प्रामुख्याने पश्चिम युरोप आणि आफ्रिकेत पसरले.
 - सर्वात प्राचीन दगडी साधनांचा पुरावा - पश्चिम युरोप - लोअर प्लाइस्टोसीनमधील पहिल्या आंतर-हिमाशियाई अवस्थेतील संचय.
 - भटके जीवनशैली जगली.
 - शिकारी आणि अन्न गोळा करणारे
 - निएंडरथल सारख्या पॅलेन्थ्रोपिक मानवांचे योगदान (होमिनिड उत्क्रांतीचा तिसरा टप्पा)
 - महाराष्ट्रातील बोरी हे सर्वात प्राचीन पाषाणकालीन स्थळांपैकी एक आहे .
- साधने:
 - साधने - चुनखडीपासून बनविलेले - हाताची कुऱ्हाड, लहान विमाने आणि क्लीव्हर - खडबडीत आणि जड.
 - प्रथम दगडी उपकरणे तयार करणे सुरू झाले; ओल्डोवन परंपरा म्हणून ओळखले जाते .
 - म्हणून ओळखले जाणारे तुकडे केलेले दगड - सर्वात जुनी साधने.
- प्रमुख स्थळे:
 - सोन व्हॅली (सध्याच्या पाकिस्तानमध्ये)
 - थारचे वाळवंट
 - काश्मीर
 - मेवाड मैदान

- सौराष्ट्र
- गुजरात
- मध्य भारत
- दख्खनचे पठार
- छोटानागपूर पठार
- कावेरी नदीच्या उत्तरेस
- उत्तर प्रदेशमधील बेलान खोरे

दोन महत्त्वाच्या संस्कृती -

- **सोहनी संस्कृती:**
 - सिंधूची उपनदी सोहन नदीवरून हे नाव मिळाले .
 - **स्थळे - उत्तर-पश्चिम भारत आणि पाकिस्तानमधील शिवालिक टेकड्या.**
 - खालच्या पाषाणकालीन दगडांची अवजारे सापडली.
 - **प्राण्यांचे अवशेष - घोडा, म्हैस, सरळ हत्ती आणि हिप्पोपोटॅमस.**
 - गारगोटीची साधने आणि लहान विमाने साठे सापडले.
- **अच्युलियन संस्कृती/ मद्रासी संस्कृती:**
 - अचेउलच्या फ्रेंच स्थळावरून नाव देण्यात आले .
 - **भारतीय उपखंडातील पहिले प्रभावी वसाहतीकरण.**
 - भारतातील खालच्या पाषाणकालीन वसाहतींचा समानार्थी.
 - **हात-कुन्हाड आणि कोयता यांचा संचय**

मध्य पाषाण युग

- **वैशिष्ट्ये:**
 - मुख्यतः मनुष्याच्या सुरुवातीच्या स्वरूपाशी संबंधित आहे- निएंडरथल्स.
 - **आगीच्या वापराचा पुरावा .**
 - मध्य पाषाणकालीन मनुष्य हा एक शिकार आणि फळे गोळा करत होता परंतु शिकार आणि फळे गोळा केल्याचा फारसा पुरावा सापडला नाही.
 - दफन करण्यापूर्वी मृतांना रंगवले गेले.
 - काही साधनांचे प्रकार काढून टाकून आणि नवीन रचना आणि ते बनवण्याच्या नवीन तंत्रांचा समावेश करून **अच्युलियन संस्कृतीचे हळूहळू परिवर्तन .**
- **साधने:**
 - **लहान, पातळ आणि फिकट झाले .**
 - बोअर्स , पॉइंट्स आणि स्कॅर्पर्स इत्यादी बनवण्यासाठी **वापरल्या जाणाऱ्या वाकणाऱ्या तारेवर मुख्यतः अवलंबून असते .**
 - या काळात **कच्च्या गारगोटीचा उद्योगही** दिसून येतो.
 - **दगड** अतिशय लहान होते ज्यांना **मायक्रोलिथ म्हणतात .**

- **कार्टझाइट, कार्टज आणि बेसाल्टची जागा चर्ट आणि जास्पर सारख्या बारीक सिलिसियस खडकांनी घेतली**
- चर्ट आउटक्रॉप्सवर शस्त्र निर्मिती स्थळे **मध्य भारत आणि राजस्थानमध्ये आढळतात.**
- महत्त्वाची स्थळे उत्तर प्रदेशमधील बेलान खोरे
- लुनी व्हॅली (राजस्थान)
- सोन आणि नर्मदा नद्या
- भीमबेटका
- तुंगभद्रा नदीच्या खोऱ्या
- पोतवार पठार (सिंधू आणि झेलम दरम्यान)
- संघाव गुहा (पेशावर जवळ, पाकिस्तान)

अप्पर पॅलेओलिथिक युग

- **वैशिष्ट्ये:**
 - **होमो सेपियन्सचे स्वरूप .**
 - कला आणि विधी प्रतिबिंबित करणाऱ्या मूर्ती आणि **इतर कलाकृतींचे व्यापक स्वरूप .**
 - राजस्थान, मध्य प्रदेश आणि महाराष्ट्रात 40 हून अधिक ठिकाणी **शहामृगाच्या अंड्याच्या कवचाचा शोध**
 - आणि उत्तर अक्षांशांमध्ये **अत्यंत थंड आणि कोरडे हवामान .**
 - उत्तर-पश्चिम भारतात **वाळवंटांची विस्तृत निर्मिती**
 - **पश्चिम भारतातील ड्रेनेज पॅटर्न जवळजवळ निकामी झाले** आणि नदीचे प्रवाह "पश्चिमेकडे" सरकले.
 - **वनस्पतींचे आवरण कमी करणे.**
 - मानवी लोकसंख्येला **अन्न संसाधनांचा सामना करावा लागला-** म्हणूनच कोरड्या आणि अर्ध-शुष्क प्रदेशात वरच्या पुरातत्त्वकालीन स्थळे फारच मर्यादित आहेत.
- **साधने:**
 - **हाडांची साधने -** सुया, मासेमारी, हार्पून, ब्लेड आणि बुरीन साधने.
 - **तंत्रज्ञानाच्या शुद्धीकरणासाठी आणि तयार साधन रचनेच्या मानकीकरणासाठी** चिन्हांकित प्रादेशिक विविधता
 - धारदार **दगड आणि** अणकुचीदार हत्यारे **देखील सापडले आहेत -** साधन उत्पादनाच्या तंत्रज्ञानातील प्रगती.
- **प्रमुख स्थळे :**
 - भीमबेटका (भोपाळच्या दक्षिणेला) – येथे हाताची कुन्हाडी आणि कोयता, ब्लेड, स्कॅपर आणि काही ब्रुइन्स सापडले आहेत.
 - बेलन
 - छोटा नागपूर पठार (बिहार)
 - महाराष्ट्र
 - ओरिसा आणि

- आंध्र प्रदेशातील पूर्व घाट
- आंध्र प्रदेशातील कुरनूल आणि मुच्छतला चिंतामणी गवी या गुंफेच्या ठिकाणी सापडली आहेत.

मेसोलिथिक कालावधी (मध्य पाषाण युग)

- ग्रीक शब्दांपासून व्युत्पन्न - 'मेसो' आणि 'लिथिक'. 'मध्य पाषाण युग' म्हणूनही ओळखले जाते
- होलोसीन कालखंडातील.

पॅलेओलिथिक आणि निओलिथिक कालखंडातील संक्रमणकालीन काळ - याला नंतरचे पाषाण युग देखील म्हणतात.

वैशिष्ट्ये:

- उन्हाळ्यात मुसळधार पाऊस आणि हिवाळ्यात मध्यम पाऊस असलेले उबदार हवामान .
- सुरुवातीला शिकारी आणि गोळा करणारे, परंतु नंतर पाळीव प्राणी आणि लागवड केलेल्या वनस्पती .
- आदिम शेती, बागायती सुरू झाली.
- पाळलेला पहिला प्राणी - कुत्र्याचा जंगली पूर्वज .
- मेंढ्या आणि शेव्या - सर्वात सामान्य पाळीव प्राणी.
- सी एव्हस आणि मोकळ्या मैदानांसह अर्ध-स्थायी वसाहतींमध्ये राहत होते.
- नंतरच्या जीवनावर विश्वास ठेवला आणि म्हणून अन्नपदार्थ आणि इतर वस्तूंसह मृतांना पुरले.
- लोक प्राण्यांच्या कातडीचे कपडे घालू लागले.
- या काळात गंगा मैदानावर प्रथम मानवी वसाहत .
- शेवटचा टप्पा - वनस्पती लागवडीची सुरुवात.

साधने - मायक्रोलिथ्स

- भौमितिक आणि नॉन-भौमितीय आकारांमध्ये क्रिप्टो-क्रिस्टलाइन सिलिका, चाल्सेडनी किंवा चर्टपासून बनविलेले .
- संमिश्र साधने, भाला, बाण आणि विळा तयार करण्यासाठी वापरला जातो.
- आणि पक्ष्यांची शिकार करण्यास सक्षम .

चित्रे

- कला प्रेमी आणि प्रागैतिहासिक मध्ये पाषाण कला सुरू.
- भारतातील पहिले पाषाण पेंटिंग - 1867 मध्ये सोहागीघाट (UP) येथे सापडले .
- विषय - वन्य प्राणी आणि शिकारीची दृश्ये, नृत्य आणि अन्न संकलन.
- चित्रे मुख्यतः लाल गेरूमधील परंतु कधीकधी निळसर-हिरव्या, पिवळ्या किंवा पांढऱ्या रंगांचा वापर केला जातो.
- चित्रांमध्ये चित्रित केलेल्या प्राण्यांच्या 29 प्रजातीपैकी चित्ता सर्वात जास्त आढळला
- सापांचे चित्रण नाही

- भीमबेटका पाषाण पेंटिंग धार्मिक पद्धतींच्या विकासाची कल्पना देतात आणि लिंगावर आधारित श्रम विभागणी देखील प्रतिबिंबित करतात. पुरुषांना शिकार करताना दाखवण्यात आले आहे तर स्त्रिया एकत्र करून अन्न तयार करताना दाखवल्या आहेत.

महत्त्वपूर्ण मेसोलिथिक स्थळे

- बागोर (राजस्थान)
 - भारतातील सर्वात मोठ्या आणि सर्वोत्तम-दस्तऐवजीकरण केलेल्या मेसोलिथिक स्थळांपैकी एक
 - कोठारी नदीवर.
 - प्राण्यांच्या पाळीवपणाचे सर्वात जुने पुरावे दिले.
- महादहा, दमदमा, सराय नहर राय (उत्तर प्रदेश)-
 - मानवी सांगाड्याचा पुरावा .
 - महादह येथे एक पुरुष आणि एका महिलेला एकत्र पुरण्यात आले.
 - एका दफनभूमीत ग्रेव्ह गॉड म्हणून हस्तिदंती लटकन होते.
- संपूर्ण भारतातील मेसोलिथिक पाषाण कला स्थळे
 - मध्य भारत, जसे की भीमबेटका लेणी, खरवार, जाओरा आणि कथोटिया (एमपी), सुंदरगड
 - संबलपूर (ओडिशा)
 - इझुथु गुहा (केरळ)
- लंघनाज (गुजरात) आणि बिहारनपूर (पश्चिम बंगाल)
 - लंघनाज - वन्य प्राण्यांची हाडे (गेंडा, काळवीट इ.)
 - अनेक मानवी सांगाडे
 - मायक्रोलिथ्सची मोठी संख्या

निओलिथिक कालखंड (नवीन पाषाण युग)

- जगाच्या काही भागांमध्ये होलोसीनच्या सुरुवातीच्या आसपास अनेक सांस्कृतिक बदल होऊ लागले, ज्यामुळे निओलिथिकचा संस्कृती विकास झाला.
- हिमयुग संपल्यानंतर उशीरा प्लेस्टोसीन ते होलोसीनपासून संक्रमणादरम्यान, जगाच्या अनेक भागांमध्ये, हवामानात मोठे बदल सुचवले जातात.
- जगभरात हवामान बदलू लागले, ज्यामुळे प्राणी आणि वनस्पतींच्या लोकसंख्येमध्ये आणि त्यांच्या वितरणात बदल झाला.
- हे पर्यावरणीय बदल प्रभावित निओलिथिक संस्कृती आणि काही प्रमाणात निओलिथिक लोकांच्या जीवनाचे मार्ग निश्चित केले.
- निओलिथिक शब्द ग्रीक शब्द 'नियो' पासून आला आहे, ज्याचा अर्थ नवीन आणि 'लिथिक' म्हणजे दगड.
- 1865 मध्ये सर जॉन लुबॉक यांनी तयार केले.
- निओलिथिक संस्कृती ग्रामीण आणि कृषीक होत्या, परंतु धातूच्या अवजारांच्या ज्ञानाशिवाय होत्या .

- ते पॉलिश केलेले दगडी हत्यारे, मातीची साधने आणि मातीची भांडी वापरत .
- निओलिथिक कालखंडात, मानवाने वनस्पती आणि पाळीव प्राणी पाळण्यास सुरुवात केली .
- त्यांनी त्यांच्या फायद्यासाठी नैसर्गिक संसाधने प्रभावीपणे सुधारणे, नियंत्रित करणे आणि व्यवस्थापित करणे सुरू केले.
- या उपायांमुळे त्यांची अन्नसुरक्षा तर वाढलीच पण त्याच वेळी त्यांच्या जीवनशैलीतही बदल झाला.
- वैशिष्ट्ये
 - होलोसीन भूवैज्ञानिक युगाशी संबंधित आहे .
 - याला ' निओलिथिक क्रांती' (व्ही. गॉर्डन चाइल्ड द्वारा) म्हणूनही ओळखले जाते कारण याने माणसाच्या सामाजिक आणि आर्थिक जीवनात अनेक महत्त्वपूर्ण बदल घडवून आणले.
 - माणूस अन्न गोळा करणाऱ्यापासून अन्न उत्पादकात बदलला. म्हणजेच शेतीमधून उत्पादन घेऊ लागला.
 - लिंग आणि वयावर आधारित श्रम विभागणी
- साधने आणि शस्त्रे
 - चकाकी असलेली, धार लावून अंकुशार केलेली शस्त्रे व साधने
 - उत्तर-पश्चिम- वक्र कटिंग काठासह आयताकृती अक्ष
 - ईशान्य - आयताकृती बट आणि अधूनमधून पॉलिश केलेले दगडी कुन्हाड.
 - अंडाकृती बाजू आणि टोकदार बट असलेले दक्षिणी अक्ष
- शेती
 - नाचणी आणि घोडा हरभरा (कुलती) सारखी फळे आणि कणीस .
 - तसेच पाळीव गुरे, मेंढ्या आणि शेळ्या.
- मातीची भांडी
 - प्रथम हाताने बनवलेली भांडी पाहिली आणि नंतर भांडी तयार करण्यास चाक वापरले.
 - राखाडी भांडी, भाजलेली भांडी, साच्याची भांडी यांचा समावेश आहे.
- गृहनिर्माण आणि स्थायिक जीवन
 - लोक माती आणि वेळूनी बनवलेल्या आयताकृती किंवा गोलाकार घरांमध्ये राहत होते.
 - तसेच बोटी कशी बनवायची हे माहित होते आणि कापूस, लोकर आणि कापड विणता येते.
 - प्रामुख्याने डोंगराळ नदीच्या खोऱ्या, खडकांचे आश्रयस्थान आणि डोंगर उतारांवर वस्ती.

नवपाषाण संस्कृतीचे दोन टप्पे-

- असिर्मिक - सिरेमिकचा पुरावा नाही
- सिर्मिक - मातीची भांडी, मातीची घरे, तांबे-बाण, काळ्या भांडीची भांडी, पेट केलेली मातीची भांडी यांचा पुरावा.

महत्त्वपूर्ण निओलिथिक स्थळे

- कोल्डिहवा (अलाहाबादच्या दक्षिणेस) : हाताने बनवलेल्या कच्च्या भांड्यांसह गोलाकार झोपड्यांचा पुरावा देतो.
- महागरा : जगातील भातशेतीचा सर्वात जुना पुरावा
- मेहरगढ (बलुचिस्तान, पाकिस्तान): सर्वात जुनी निओलिथिक स्थळे , जिथे लोक उन्हात वाळलेल्या विटांनी बांधलेल्या घरात राहत होते आणि कापूस आणि गहू सारखी पिके घेत होते.
- बुर्झाहोम (काश्मीर): पाळीव कुत्र्यांना त्यांच्या स्वामींसोबत त्यांच्या कबरीत दफन करण्यात आले, लोक खड्ड्यांमध्ये जागा करून राहत होते आणि पॉलिश केलेले दगड आणि हाडे बनवलेली साधने वापरत असत.
- गुफकाल (काश्मीर): शाब्दिक अर्थ "कुंभाराची गुहा". हे निओलिथिक स्थळ खड्डा निवास, दगडी अवजारे आणि घरातील स्मशानांसाठी प्रसिद्ध आहे.
- चिरंद (बिहार): शिंगांपासून बनवलेली हाडांची हत्यारे
- नेवासा : सी ओटन कापडाचा पुरावा
- पिकलीहाल, ब्रह्मगिरी, मस्की आणि टक्कलकोटा, हलूर (कर्नाटक): राखेचा शोध .

विंधेच्या बेलान खोऱ्यातील चोपनी मांडो आणि नर्मदा खोऱ्याच्या मध्यभागी, तिन्ही टप्प्यांतील (पॅलेओलिथिक ते नवपाषाण काळातील) व्यवसाय सापडले आहेत - तसेच या ठिकाणाहून जीवाश्म प्राण्यांच्या हाडांचाही शोध लागला आहे .

3

CHAPTER

ताम्रपाषाण युग (3500 बी.सी. - 1000 बी.सी.)

- निओलिथिक अवस्थेचा शेवट - लोकांनी धातू वापरण्यास सुरुवात केली.
- प्रथम वापरलेला धातू - तांबे.
- सामाजिक विषमतेसह ग्रामीण समाजाचा उदय पाहिला .

वैशिष्ट्ये

- पूर्व-हडप्पा टप्पा, तथापि, देशाच्या काही भागांमध्ये हडप्पाच्या टप्प्यानंतर ताम्रपाषाण संस्कृती दिसून आली.
- मुख्य आहार - मासे आणि भात
- जळलेल्या विटांचा उपयोग नाही ,
- घरे - माती आणि गोलाकार किंवा आयताकृती
- सोन्याचा वापर केवळ शोभेच्या हेतूसाठी
- कापसाचे उत्पादन दख्खन प्रदेशात होते
- लोक विणकाम, कताई आणि तांबे वितळवण्याची कामे करत.
- ताम्रपाषाण वसाहतींचे पुरावे -
 - दक्षिण-पूर्व राजस्थान,
 - पश्चिम मध्य प्रदेश,
 - पश्चिम महाराष्ट्र,
 - दक्षिण आणि पूर्व भारत
- लहान साधनांचा आणि शस्त्रांचा वापर - दगडीहत्यारे आणि अणकुचीदार शस्त्रे
- काळा रंग भांडी आणि लाल भांड्यांचा वापर .

ताम्रपाषाण संस्कृतीची इतर वैशिष्ट्ये

1. मातीची भांडी
 - प्रथम रंगकाम केलेली भांडी वापरत.
 - चाकाने बनवलेली बारीक भांडी
 - सजावटीच्या हेतूसाठी - फुलांचा, प्राणी, पक्षी आणि माशांच्या आकृतिबंधांचा वापर केला गेला.
2. दागिने
 - कार्नेलियन इत्यादी अर्ध-मौल्यवान दगडांपासून बनविलेले मणी तयार केले गेले.
 - सामान्य दागिन्यांमध्ये पैजण, बांगड्या आणि तांब्याचे मणी यांचा समावेश होता
 - विविध कार्येवाळुकामय सामग्रीपासून बनविलेले मायक्रोलिथिक साधने सामान्यतः वापरली जात होती

तांबे + निम्न-दर्जाचे कांस्य + दगडी साधने = ताम्रपाषाण टप्पा / पाषाण- तांबे टप्पा

- शस्त्रांसाठी कमी दर्जाच्या कांस्यचा वापर
 - अन्नप्रक्रियेसाठी जाते, गिरणी आणि हातोडा वापर केला जात असे
3. धार्मिक प्रथा
 - मातेची पूजा करण्यात येत होती.
 - बैल हे धार्मिक पंथाचे प्रतीक होते
 - प्रजनन पंथाची पूजा करण्यात आली
 - इनामगाव आणि नेवाडा येथे भाजलेल्या किंवा न भाजलेल्या दोन्ही मातीपासून बनवलेल्या स्त्री मूर्ती सापडल्या आहेत .
 - मंदिराचा पुरावा नाही.
 4. शेती
 - काळ्या कापूस मातीच्या प्रदेशात ताम्रपाषाण वसाहती वाढल्या
 - दोन्ही पिके आवर्तन पद्धतीने घेतली जात होती.
 - उत्पादित पिके - बाली, गहू, मसूर, काळे हरभरे, हिरवे हरभरे, तांदूळ आणि हिरवे वाटाणे.
 - पशुधन - म्हशी, गायी, शिकार केलेले हरणे, शेळ्या, मेंढ्या आणि डुक्कर.
 - उंटाचे अवशेष सापडले आहेत.
 - नांगर किंवा कुदळाचा पुरावा नाही
 - सच्छिद्र दगडी चकती आणि खोदलेल्या काड्यांचा शोध
 5. दफनविधी
 - या टप्प्यातील लोकांचा मृत्यूनंतरच्या जीवनावर विश्वास होता
 - महाराष्ट्रात , मृतांना उत्तर-दक्षिण स्थितीत त्यांच्या घराच्या खाली कलशात पुरण्यात आले .
 - पूर्व भारतात , अंशात्मक दफन करण्याची प्रथा होती.
 - दक्षिण भारतात , मृतांना पूर्व-पश्चिम स्थितीत पुरण्यात आले
 - व्यक्ती या जगात परत येऊ नये म्हणून मृतांचे पाय छाटण्यात आले
 - दायमाबादमध्ये तळाला छेदलेल्या पाच कलश सापडल्या आहेत.

महत्त्वाच्या ताम्रपाषाण संस्कृती आणि त्यांची वैशिष्ट्ये

संस्कृती	कालावधी	वैशिष्ट्ये	स्थळे
अहर संस्कृती	2100-1500 इ.स.पू	• पांढऱ्या डिझाइनसह विशिष्ट काळा रंग भांडी आणि लाल भांड्यांचा वापर	• प्रादेशिक केंद्र- गिलुंड

		<ul style="list-style-type: none"> उत्पादित पिके - तांदूळ, ज्वारी, बाजरी, कुळी, नाचणी, हिरवे वाटाणे, मसूर, हिरवे आणि काळा हरभरा. दगडांची घरे 	<ul style="list-style-type: none"> महत्त्वाची ठिकाणे- अहर आणि बलाथल
कायथा संस्कृती	2000-1880 इ.स.पू	<ul style="list-style-type: none"> चॉकलेट रंगात डिझाइनसह रंगवलेले मजबूत लाल रंगाची डिझाईन केलेली भांडी लाल पिवळसर रंगाची डिझाईन न काढलेली चकचकीत भांडी काळजीपूर्वक मांडणी करून ठेवलेली भांडी ज्यामध्ये छाटलेले नमुने आहेत तटबंदी वस्ती 	<ul style="list-style-type: none"> चंबळ आणि त्याच्या उपनद्या
माळवा संस्कृती	1700-1200 इ.स.पू	<ul style="list-style-type: none"> काळ्या आणि लाल रंगात डिझाईन्स असलेल्या जाड चकचकीत पृष्ठभागासह खडबडीत कापडाच्या वस्तू. उत्पादित पीक - गहू आणि बार्ली 	<ul style="list-style-type: none"> नवदाटोली, एरण आणि नागदा - महत्त्वपूर्ण वसाहत. नवदातली - सर्वात मोठी वस्ती
सावलदा संस्कृती	2300-2000 इ.स.पू	<ul style="list-style-type: none"> डेक्कनमधील सर्वात जुना शेतकरी समुदाय 	<ul style="list-style-type: none"> महाराष्ट्रातील धुळे जिल्हा
जोर्वे संस्कृती	1400-700 इ.स.पू	<ul style="list-style-type: none"> चकचकीत नसलेल्यापृष्ठभागासह लाल रंगावर काळा रंग दिलेली भांडी. 	<ul style="list-style-type: none"> तापी, गोदावरी आणि भीमाच्या खोऱ्या दायमाबाद - सर्वात मोठी वस्ती
प्रभास आणि रंगपूर संस्कृती	2000-1400 इ.स.पू	<ul style="list-style-type: none"> चकचकीत लाल रंगाची भांडी 	

इतर ताम्रपाषाणकालीन स्थळे

1. पूर्व उत्तर प्रदेश

- खैराडीह
- नरहान

2. दक्षिण-पूर्व राजस्थान

- गणेश्वर - हडप्पापूर्व ताम्रपाषाण संस्कृती दर्शवते
- अहर - तांब्याची साधने, दगडी कुऱ्हाडी किंवा धार नसलेली शस्त्रे आणि धातू शस्त्रांचा सराव

3. पश्चिम बंगाल (तांदळाच्या आकड्यांचा पुरावा)

- महिषदल
- पांडू राजार धिबी

4. पश्चिम मध्य प्रदेश (उत्पादित गहू आणि बार्ली)

- माळवा - येथे सर्वात समृद्ध ताम्रपाषाणकालीन मृत्तिका सिरेमिक सापडले आहेत

- कायथा - 29 तांब्याच्या बांगड्या आणि दोन अद्वितीय कुऱ्हाडी, कार्नेलियन आणि स्टीटाइट सारख्या अर्ध-मौल्यवान दगडांचे हार यांचा शोध

- एरन - हडप्पा नसलेली संस्कृती दाखवते

5. पश्चिम महाराष्ट्र

- जोर्वे - सपाट, आयताकृती तांब्याच्या अक्षांचा पुरावा
- दमाबाद - सर्वात मोठे जोर्वे सांस्कृतिक स्थळ (20 हेक्टर), कांस्य वस्तू
- चांदोली - तांब्याचे छिन्नी
- इनामगाव - तांदळाचे पुरावे, मातेच्या मूर्ती, भट्टी असलेली मातीची मोठी घरे आणि गोलाकार खड्डे असलेली घरे.
- नवदाटोली - मद्य आणि जवसाचा पुरावा.

6. बिहार

- नरहान
- चिरंद (माशाच्या गळाचा पुरावा)

दक्षिण भारताची मेगालिथिक संस्कृती

मेगालिथ

- **ग्रीक शब्द:** मेगास = ग्रेट + लिथोस = दगड.
- **मोठ्या दगडांनी बांधलेली स्मारके.**
 - सगळी स्मारके मेगालिथसारख्या मोठ्या दगडापासून बांधली गेली आहेत.
 - ठराविक कालावधीसाठी वापर प्रतिबंधित आहे आणि वीरपुरुषांच्या स्मृतींची स्मारके वगळता कबर सारखी स्मारक किंवा विधीविषयक संघटना असलेल्या स्मारकांच्या किंवा संरचनांच्या विशिष्ट वर्गासाठी लागू केला जातो .
- **मेगालिथिक स्मारके** - केरळ, तामिळनाडू, आंध्र प्रदेश, कर्नाटक आणि महाराष्ट्र.

मेगालिथिक संस्कृतीची उत्पत्ती आणि प्रसार

- मेगालिथिक स्मारके - माणसाचे सर्वात व्यापक अवशेष .
- **पूर्व निओलिथिक कालखंडातील** भूमध्यसागरीय प्रदेश - अटलांटिक किनाऱ्यावर धातूच्या शोधात पश्चिम युरोपात गेलेल्या व्यापाऱ्यांनी नेले.
- पश्चिम आशियातून समुद्रमार्गे दक्षिण भारतात आले.
- **भारतीय मेगालिथ हे लोहयुगाशी** संबंधित आहेत जे साधारणपणे 1000 बीसी नंतरचे आहेत.
- **भारतीय उपखंडात आगमन दोन मार्गांनी** झाले असते -
 - ओमानच्या आखातापासून भारताच्या पश्चिम किनाऱ्यापर्यंत
 - इराण पासून जमीन मार्ग.
- **मुख्य केंद्र- डेक्कन** (गोदावरी नदीच्या दक्षिणेस).
- काही सामान्य मेगालिथ प्रकार उत्तर भारत, मध्य भारत आणि पश्चिम भारतात आढळतात. उदा. बिहारमधील सरायकेला ; अल्मोडा जिल्ह्यातील देवधूरा आणि उत्तर प्रदेशातील आग्रा जिल्ह्यातील फतेहपूर सिक्रीजवळील खेरा ; नागपूर; मध्य प्रदेशातील चांदा आणि भंडारा जिल्हे; दौसा , राजस्थानमधील जयपूरपासून 32 मैल पूर्वेस.
- पाकिस्तानमधील कराचीजवळ , हिमालयातील लेह आणि जम्मू आणि काश्मीरमधील बुर्झाहोम येथे देखील आढळतात .
- परंतु भारताच्या दक्षिणेकडील प्रदेशात व्यापक वितरण-मूलतः दक्षिण भारतीय वैशिष्ट्य.

मेगालिथिक संस्कृतीचे विविध पैलू

समाज

- मोठ्या प्रमाणात ग्रामीण लोकसंख्या .
- घरे - लाकडी चौकटींवर आधार असलेली, खरड किंवा रीड छप्पर असलेली घरे.
- नांगर लागवडीचा प्रसार- सघन मशागत .

- मुख्य जलस्रोतांपासून 10-20 किमी अंतरावरील गाव पारगमन .
- खोरे आणि खोरे आणि काळी माती, लाल वालुकामय-चिकणदार माती विभागामध्ये जास्तीत जास्तकेंद्रीत .
- **600-1500** मिमी.
- स्मारकाचा आकार आणि गंभीर मौल्यवान वस्तूंच्या स्वरूपातील फरक- वर्ग विभागणी.

धार्मिक श्रद्धा आणि प्रथा

- मृतांसाठी खूप आदर होता
- दफनपेटी वस्तू - मृत्यूनंतरच्या जीवनावर विश्वास ठेवला.
- तसेच पाळीव प्राण्यांना पुरले.
- **अॅनिमिझमवर विश्वास** - पाळीव प्राण्यांच्या हाडे जसे की गुरेढोरे, मेंढ्या/शेळ्या आणि मेगालिथमधील लांडग्यासारखे वन्य प्राणी.
- कबरांमध्ये सांगाड्याचे अवशेष दफन केले गेले

राजकीय स्थिती

मेगालिथिक दफनभूमीत वस्तू

- मेगालिथिक लोकांनी विस्तृत आणि श्रम थडगे बांधले.
- मृतांच्या नंतरच्या जीवनावर विश्वास ठेवला
- कबर फर्निचर - मातीची भांडी ; शस्त्रे, , दगड किंवा तांब्याची अवजारे; टेराकोटाचे मणी, अर्ध-मौल्यवान खडे, सोने किंवा तांबे, कवच इत्यादी दागिने, गळ्यात बांधलेले किंवा क्वचित कानातले किंवा नाकाचे दागिने, आर्मलेट किंवा ब्रेसलेट आणि डायडेम्स;
- **अन्न** - भाताची भुसा आणि भुसा आणि इतर काही तृणधान्ये;
- **प्राण्यांचे सांगाडेही** सापडले आहेत.
- **लोक आदिवासी वंशाचे होते - मुख्यत्वे** प्रचलित.
- पेरुमकान/ महान मुलगा प्रमुख म्हणून ओळखले जाते.
- त्याच्या कुळातील संपूर्ण वैयक्तिक, भौतिक आणि सांस्कृतिक संसाधनांचा आदेश दिला.
- **शक्तीचे वितरण** - साधे आणि कोणतेही पदानुक्रम समाविष्ट नाही.
- लहान चीफडॉम्स सह-अस्तित्वात आहेत आणि एकमेकांच्या विरोधात लढत आहेत आणि ख्रिश्चन युगाच्या वळणावर मोठ्या चीफडॉम्सचा उदय होण्याची अपेक्षा आहे.
- प्रमुखांसाठी विशेष दफनविधी.

दक्षिण भारतातील मेगालिथिक संस्कृती

- एक पूर्ण विकसित लोह युग संस्कृती.
- साधनांसाठी दगडांचा कमी वापर.
- दक्षिण भारतातील लोहयुगाविषयीची बहुतेक माहिती मेगालिथिक दफनातील उत्खननातून मिळते.
- सर्व मेगालिथिक स्थळांमध्ये सापडलेल्या लोखंडी वस्तू - विदर्भ प्रदेशात नागपूरजवळ जुनापाणी (मध्य भारत) ते दक्षिणेत तामिळनाडूमधील अडिचनल्लूर .

ऑर्थोस्टॉट

- कमी-अधिक स्लॅबसारखा आकार असलेला मोठा दगड कृत्रिमरित्या सरळ स्थापित करते.
- उदा. मेंहिर आणि इतर उभे दगड .

दक्षिण भारतातील भिन्न

- दक्षिण भारतातील विविध स्थळांवर केलेल्या शोध आणि उत्खननाच्या आधारे:
 - खडक कोरलेली लेणी
 - पश्चिम किनाऱ्याच्या दक्षिणेकडील भागात मऊ लॅटराइटवर कोरलेले .
 - पश्चिम किनाऱ्याच्या प्रदेशासाठी विलक्षण आणि केरळच्या कोचीन आणि मलबार प्रदेशात आढळते (निव्वळ मेगालिथिक आणि फ्युनरी).
 - दक्षिण भारताचा पूर्व किनाऱ्या- मद्रास जवळ ममल्लापुरम (महाबलीपुरम).
 - दख्खन आणि पश्चिम भारत - एलिफंटा , अजिंठा, एलोरा, कारले, भाजा इ.
 - हूड स्टोन्स आणि हॅट स्टोन्स/कॅप स्टोन्स/ टोपीकल
 - खडक कापलेल्या लेण्यांशी संलग्न पण सोप्या स्वरूपाचे.
 - गुंबद-आकाराच्या लॅटराइट ब्लॉकचा समावेश आहे जो भूगर्भातील गोलाकार खड्डा एका नैसर्गिक खडकात कापलेला आहे आणि एक जिना तयार करतो.
 - हूड स्टोनच्या वर हॅट स्टोन किंवा टॉपिककल आहे - एक प्लॅनो -कन्व्हेक्स स्लॅब जो तीन किंवा चार चतुर्भुज क्लिनोस्टॅटिक बोल्ट्सवर विसावला आहे.
 - कलश आणि इतर कबर सामान असलेला भूमिगत दफन खड्डा आच्छादन करतो .
 - कोचीन आणि मलबार भागात आढळतात .
 - मेनहिर्स
 - मोनोलिथिक खांब जमिनीत सरळ लावले .
 - उंचीने लहान किंवा अवाढव्य असू शकते (16 फूट - 3 फूट).
 - स्मशानभूमीच्या ठिकाणी किंवा जवळ उभारलेले स्मारक दगडी खांब .
 - प्राचीन तमिळ साहित्यात नाडुकल / पांडुककल किंवा पंडिल म्हणून उल्लेख केला आहे .
 - संरेखन
 - मेनहिर्सशी जवळचा संबंध.
 - मुख्य दिशानिर्देशांकडे उन्मुख असलेल्या उभ्या दगडांच्या मालिकेचा समावेश आहे .
 - केरळमधील कोमलापरथाला आणि कर्नाटकातील गुलबर्गा , रायचूर, नलगोंडा आणि महबूबनगर जिल्ह्यात आढळतात .
 - मार्ग
 - संरेखनांच्या दोन किंवा अधिक समांतर पंक्तींचा समावेश आहे.

डोल्मेनाईड सिस्ट

- अनेक ऑर्थोस्टॉट्सने बांधलेल्या चौकोनी किंवा आयताकृती पेटीसारख्या कबरांचा समावेश असतो, प्रत्येक बाजूसाठी एक किंवा अधिक, एक किंवा अधिक दगडांचा समावेश असलेल्या सुपरइन्कम्बेंट कॅपस्टोनला आधार देतात, बहुतेकदा फरशी देखील दगडी स्लॅबसह पक्की केलेली असते.
 - सुशोभित आणि अशोभित असू शकते .
 - तामिळनाडूमध्ये प्रामुख्याने आढळतात .
- केर्न मंडळे
 - संपूर्ण दक्षिण भारतात आढळणारी सर्वात लोकप्रिय प्रकारची मेगालिथिक स्मारके .
 - दगडी ढिगाऱ्याचा ढिगारा दगडांच्या वर्तुळात बंद केलेला असतो.
 - 3 उपप्रकार:
 - ✓ खड्डा पुरणे
 - ☞ नैसर्गिक जमिनीत खोल खड्डे खोदलेले असतात .
 - ☞ साधारण गोलाकार, चौरस किंवा आयताकृती.
 - ☞ कंकालचे अवशेष आणि कबर मजल्यांवर ठेवलेले आहे.
 - ☞ नंतर मातीने भरले.
 - ☞ चिंगलेपुट (तामिळनाडू), चित्रदुर्ग आणि गुलबर्गा (कर्नाटक) जिल्ह्यांत आढळतात .
 - ✓ सारकोफागी दफन
 - ☞ टेराकोटाची बनलेली पायांची शवपेटी.
 - ☞ अधिक व्यापक.
 - ☞ कंकालचे अवशेष आणि कबर पेटीचे प्राथमिक साठे एका आयताकृती टेराकोटा सारकोफॅगसमध्ये ठेवलेले आहेत याशिवाय खड्डा दफन करण्यासारखेच .
 - ☞ भांडी मांडणी आणि भांडी वर आधार किंवा वर ठेवले.
 - ☞ तामिळनाडूच्या दक्षिण अर्कोट, चिंगलपुट आणि उत्तर अर्कोट जिल्ह्यांमध्ये आणि कर्नाटकातील कोलार जिल्ह्यात, आंध्र प्रदेशातील दक्षिणेकडील जिल्ह्यांमध्ये आढळतात.
 - ✓ पायरी रचना किंवा कलश दफन.
 - ☞ कलश, ज्यामध्ये दफन केले जाते, ते मातीत खोदलेल्या खड्ड्यात जमा केले जाते.
 - ☞ जमिनीच्या पातळीपर्यंत खड्डे मातीने भरले आणि एका विशिष्ट उंचीपर्यंत आहेत.
 - ☞ तामिळनाडू, कर्नाटक, आंध्र प्रदेश आणि महाराष्ट्र, केरळमध्ये सापडले.

सिंधू घाटी सभ्यता

सिंधू संस्कृतीचा शोध

- दक्षिण आशियातील पहिली नागरी सभ्यता
- मेसोपोटेमियन आणि इजिप्शियन सभ्यतेच्या समकालीन
- भारतीय उपखंडाच्या उत्तर-पश्चिम भागात विकसित
- 1853 - ए. कनिंगहॅमने बैल दाखवलेल्या हडप्पाच्या शिक्क्याचा शोध.
- 1921- दयाराम साहनी यांनी हडप्पाचा शोध (शोधलेले पहिले पुरातत्व स्थळ) . त्यामुळे याला हडप्पा सभ्यता असेही म्हणतात .
- 1922- आरडी बॅनर्जी यांनी मोहेंजोदारोचा शोध लावला
- मूलतः नदीची संस्कृती.
- एक कांस्य युग सभ्यता .

विद्वानांची मते	मूळ
ईजेच मॅके	सुमेर (दक्षिण मेसोपोटेमिया) येथील लोकांच्या स्थलांतरामुळे
डीएच गॉर्डन आणि मार्टिन व्हीलर	पश्चिम आशियातील लोकांच्या स्थलांतरामुळे
जॉन मार्शल आणि व्ही. गॉर्डन चाइल्ड	परदेशी मूळ असलेली मेसोपोटेमियन संस्कृतीची वसाहत
एसआर राव आणि टीएन रामचंद्रन	आर्यांनी बांधले
स्टुअर्ट पिगॉट आणि रोमिला थापर	इराणी-बलुची संस्कृतीतून उगम पावला
डीपी अग्रवाल आणि अमलानंद घोष	सोठी संस्कृतीतून उगम पावला

भौगोलिक विस्तार

- व्यापलेले क्षेत्र - सुमारे 13 लाख चौरस किमी
- विस्तार- सिंध, बलुचिस्तान , पंजाब, हरियाणा, राजस्थान, गुजरात, पश्चिम उत्तर प्रदेश आणि उत्तर महाराष्ट्र.

- उत्तरेकडील ठिकाण- जम्मू आणि काश्मीरमधील मांडा (नदी- चिनाब)
- दक्षिणेकडील ठिकाण- महाराष्ट्रातील दैमाबाद (नदी- प्रवरा)
- सर्वात पश्चिमेकडील स्थळ बलुचिस्तानमधील सुतकागेंडोर (नदी- दश्क)
- पूर्वेकडील स्थळ - उत्तर प्रदेशातील आलमगीरपूर (नदी- हिंडन)

हडप्पा संस्कृतीचे टप्पे

- प्रारंभिक/हडप्पापूर्व टप्पा (3500-2500 ईसापूर्व) -
 - घग्गर-हाकरा नदीच्या खोऱ्याभोवती
 - प्रोटो- शहरी टप्पा
 - गाव आणि शहरांचा विकास पाहिला
 - केंद्रीकृत अधिकार आणि शहरी जीवन द्वारे वैशिष्ट्यीकृत .
 - पिके - वाटाणे, तीळ, खजूर, कापूस इ.
 - स्थळे - मेहरगढ, कोट डिजी, ढोलवीरा, कालीबंगन इ.
 - सर्वात जुनी सिंधू संस्कृतीमधील लिपी 3000 ईसापूर्व आहे.
- परिपक्व हडप्पा टप्पा (2500-1800 BC)-
 - हडप्पा, मोहेंजोदारो आणि लोथल सारख्या मोठ्या शहरी केंद्रांचा विकास .
 - सिंचन संकल्पना विकसित केली.
- नंतरचा हडप्पा टप्पा (1800-1500 ईसापूर्व) -
 - हळूहळू घट होण्याची चिन्हे, 1700 बीसी पर्यंत बहुतेक शहरे सोडली गेली.
 - स्थळे- मांडा , चंदीगड, सांगोल , दौलतपूर , आलमगीरपूर , हुलास इ.

हडप्पा संस्कृतीतील महत्त्वाची ठिकाणे

साइट्स	नदी	वैशिष्ट्ये
हडप्पा (1921) पंजाबमधील माँटगोमेरी जिल्हा. उर्फ धान्याचे शहर.	रवी	<ul style="list-style-type: none"> 6 धान्य कोठारांची पंक्ती . येथे आर-37 आणि एच- स्मशानभूमी आढळली. ताबूत दफन लाल वाळूचा खडक नर धड तांब्याची बैलगाडी शिवलिंग आणि योनीचे दगड प्रतीक देवी मातेची टेराकोटा आकृती. एका खोलीची छावणीपितळेची भांडी. किल्ला (उभारलेला प्लॅटफॉर्म) फासा
मोहेंजोदारो (1922)	इंडस	<ul style="list-style-type: none"> ग्रेट बाथ (विधी आंघोळीसाठी, दगडाचा वापर नाही, जळलेल्या विटांनी बांधलेले,

(मृतांचा ढिगारा)- सिंधमधील लारकाना जिल्हा सर्वात मोठी सिंधु घाटी संस्कृती स्थळ		बाहेरील भिंती आणि मजल्यांवर बिटुमन वापरलेले <ul style="list-style-type: none"> ● ग्रेट ग्रॅनरी (मोहेंजोदारोमधील सर्वात मोठी इमारत) ● विणलेल्या कापडाचा तुकडा ● नृत्य करणाऱ्या मुलीचा कांस्य पुतळा - उजवा हात नितंब आणि डावा हात बांगड्यांनी झाकलेला. ● सुती कापड ● एकसमान इमारती आणि वजन ● मातृदेवतेचा शिक्का ● योगीची मूर्ती ● पशुपती मोहर ● दाढी असलेल्या माणसाची स्टेटाइट प्रतिमा ● मेसोपोटेमियन सील ● नग्न महिला नर्तकीची कांस्य प्रतिमा ● शहरातील 7 थर → शहर सात वेळा पुनर्रचना केले गेले.
लोथल (1957) (बंदर शहर)- गुजरात व्यापार केंद्र रत्ने आणि दागिन्यांसाठी	भोगवाह	<ul style="list-style-type: none"> ● शहराची 6 विभागात विभागणी ● किनारपट्टीचे शहर, मेसोपोटेमियाशी सागरी व्यापार संबंध ● डॉकयार्ड (जहाजांची निर्मिती आणि दुरुस्ती करण्यासाठी) ● तांदळाच्या भुसाचा पुरावा ● दुहेरी दफन आणि 3-जोडी दफन ● आग वेद्या ● जहाजाचे टेराकोटा मॉडेल ● मापनासाठी हस्तिदंत मापक ● पर्शियन गल्फ सील
चांडुदारो (1931) - सिंध	इंडस	<ul style="list-style-type: none"> ● किल्ल्याशिवाय फक्त शहर ● मणी बनवण्याचा कारखाना , लिपस्टिक, इंकपॉटचा पुरावा . ● विटेवर कुत्र्याच्या पंजाचा ठसा ● बैलगाडीचे टेराकोटा मॉडेल ● कांस्य खेळण्यांची गाडी
कालीबंगन (1953) (काव्या बांगड्या)- राजस्थान	घग्गर	<ul style="list-style-type: none"> ● भुसभुशीत जमीन ● आग वेद्या ● भाजलेल्या विटा , मातीच्या विटांची उपस्थिती नाही ● विहिरी असलेली घरे ● झेनेज नाही ● पूर्व-हडप्पा तसेच हडप्पा टप्प्याचे पुरावे दाखवते
धोलावीरा (1990-91) - गुजरात	लुनी	<ul style="list-style-type: none"> ● पाणी साठवण यंत्रणा ● वादळी पाण्याचा निचरा व्यवस्था ● स्टेडियम ● 10 अक्षरांचीनावाची पाटी (सर्वात मोठी सिंधु घाटी संस्कृती शिलालेख) ● 3 भागांमध्ये विभागलेले एकमेव शहर.
रंगपूर (1931) (गुजरात)	महार	<ul style="list-style-type: none"> ● प्रारंभिक व मध्यम कालहडप्पा टप्प्याचे अवशेष ● दगडफेकीचा पुरावा
बाणावली (1973-74) (हिसार, हरियाणा)	सरस्वती	<ul style="list-style-type: none"> ● प्रारंभिक व मध्यम काल आणि नंतरचा हडप्पा टप्पा ● नांगराचे मातीचे मॉडेल ● झेनेज व्यवस्था नाही ● नांगराचे टेराकोटा मॉडेल ● बाली धान्य ● नीलमणी ● रेडियल रस्त्यांसह एकमेव साइट
राखीगढी (1963) (हरियाणा)		<ul style="list-style-type: none"> ● भारतातील सर्वात मोठी सिंधु घाटी संस्कृती स्थळ ● छिन्न केलेल्या मादी आकृतीसह जाड मजबूत लाल भांडेची खंडित कलाकृती
सुरकोटाडा (1964)		<ul style="list-style-type: none"> ● घोड्याचे अवशेष आणि स्मशान

(कच्छ, गुजरात)		<ul style="list-style-type: none"> • तुटलेल्या भांड्याचा तुकडा • भांडे पुरणे • ओव्हल कबर
आमरी (1929) (सिंध, पाकिस्तान)	इंडस	<ul style="list-style-type: none"> • गेंड्याचा पुरावा
रोपर (पंजाब, भारत)	सतलज	<ul style="list-style-type: none"> • स्वातंत्र्यानंतर उत्खनन झालेली पहिली जागा • माणसासोबत कुत्रा पुरला • खड्डा दफन • तांबे कुन्हाड
आलमगीरपूर (उत्तर प्रदेश)	यमुना	<ul style="list-style-type: none"> • तुटलेली तांबे ब्लेड • सिरेमिक वस्तू
दायमाबाद (महाराष्ट्र)	प्रवरा	<ul style="list-style-type: none"> • कांस्य प्रतिमा (रथ, बैल, हत्ती आणि गेंडा असलेले सारथी)

सनौली

सिनौली उत्खनन 1.0:

- 116 दफन स्थळे सापडली.
- चाल्कोलिथिक कालखंडातील भारतातील सर्वात मोठ्या ज्ञात दफनभूमीपैकी एक म्हणून ओळखले जाते.
- दफन स्थळे सिंधू संस्कृतीपेक्षा वेगळी आहेत .
- शवपेटी 4 पायांच्या आहेत आणि थडग्यांमध्ये भूमिगत कक्ष आहेत.
- शरीराजवळ फुलदाण्या , वाट्या आणि भांडी पद्धतशीरपणे मांडली .
- सैन्याच्या मृतदेहासोबत पुरलेल्या त्या भांड्यांमध्ये तांदूळ सापडला
- 8 मानववंशीय आकृत्या (मानवांसारखे दिसणारे काहीतरी) सापडले.
- दफनविधी वैदिक संस्कृतीप्रमाणेच आहे , सिंधू संस्कृतीशी नाही

सिनौली उत्खनन 2.0:

- 2018 मध्ये पुन्हा प्रकाशात आला जेव्हा एका शेतकऱ्याने शेत नांगरताना जमिनीत पुरातन वास्तू सापडल्याचा अहवाल दिला .
- घोडे काढलेले रथ (जवळपास 5000 वर्षे जुने) सापडले - लांब खांबाद्वारे एका लहान जूला जोडलेले एक स्थिर घोटा आहे - असे मानले जाते की ते प्राण्यांनी, शक्यतो घोडे काढले आहेत.
- संवेदनाग्र तलवारी , युद्ध ढाल इत्यादी अनेक शस्त्रे सापडली
- मातीची भांडी सोबत लाकडी चार पायांची शवपेटी .
- प्राण्यांना सूचित करण्यासाठी चाबूक सापडला आहे, याचा अर्थ येथे राहणारी टोळी प्राण्यांवर नियंत्रण ठेवत होती
- महिला आणि पुरुष योद्धे देखील त्यांच्या तलवारीसह पुरलेले आढळले आहेत .
- तथापि , त्यांचे दफन करण्यापूर्वी त्यांचे पाय घोट्याभोवती काढले गेले होते.

मातीची भांडी :

- गेरू रंगीत मातीची भांडी (ओसीपी) संस्कृती.
- उशीरा परिपक्व हडप्पा संस्कृती सारखीच आहे परंतु इतर अनेक बाबींमध्ये ती तिच्यापेक्षा वेगळी आहे.

सिंधू संस्कृतीची वैशिष्ट्ये

नगर नियोजन

- तटबंदी
- सुनियोजित रस्ते
- शहरांमध्ये प्रगत सांडपाणी व्यवस्था
- शहरे - दोन किंवा अधिक भाग.

- पश्चिम भाग - लहान पण उंच - गड - शासक वर्गाच्या ताब्यात.
- पूर्वेकडील भाग- मोठा पण खालचा- सामान्य किंवा काम करणाऱ्या लोकांची वस्ती - विटांची घरे.
- चाहुदारो : किल्ला नसलेले शहर ,
- हडप्पा आणि मोहेंजोदारो या दोघांनाही किल्ला होता. (या दोन स्थळांना सिंधु घाटी संस्कृतीची राजधानी शहरे म्हणतात)